

же, с. 9—10; *Цыгылык В. М.* Раскопки поселения у с. Оселивка. — АО, 1974. М., 1975, с. 396.

²⁵ *Баран В. Д.* Славянские древности V в. н. э. (по материалам Поднестровья). — Тез. докл. сов. делегации на IV Междунар. конгр. славянс. археологии. М., 1980, с. 54.

²⁶ *Баран В. Д.* Славянские древности..., с. 54; *Вакуленко Л. В.* К вопросу..., с. 60; *Винокур И. С.* Черняховские племена..., с. 10.

²⁷ *Archeologia Polski*, 1970, t. 15 (9), s. 103—105.

²⁸ *Smiszko M.* Kultury epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. — *Lwów*, 1936, s. 133.

²⁹ *Щербатова Т. А., Чеботаренко Г. Ф.* Усадьба..., с. 94—98.

³⁰ *Рафалович И. А.* Исследования памятников середины и третьей четверти I тысячелетия н. э. у с. Данчены близ Кишинева. — В кн.: Новейшие открытия советской археологии. Киев, 1975, ч. 3, с. 58.

А. О. ДОБРОЛЮБСЬКИЙ, О. С. СТОЛЯРИК

Візантійські монети у кочівницькому похованні XII ст. у Дністро-Дунайському межиріччі

Археологічне вивчення середньовічних кочівників степів Північно-Західного Причорномор'я має недовгу історію. Незважаючи на те, що важливість цієї проблеми для південно-російських степів добре усвідомлена більшістю дослідників, зазначений регіон досі випадає з сфери їх уваги через малу кількість археологічного матеріалу. Систематичне вивчення почалось лише близько 15 років тому¹.

Необхідність археологічного вивчення кочівницьких старожитностей сформульовано в нашій науці в середині 50-х років². Доведено, що археологічний матеріал ставить ряд важливих як принципових, так і приватних питань з історії і археології причорноморських степів XI—XII ст. і служить істотним компонентом, який може скоректувати наші уявлення про історію народів Північно-Західного Причорномор'я у ранньофеодальний період.

Ці уявлення вже вироблені історичною традицією. Праці багатьох вчених прямо чи побічно присвячені історії кочових племен Причорномор'я у домонгольський період³. Як наслідок з'явилась думка про панування печенізьких племен у південно-російських степах до кінця XI ст. Це населення в результаті половецького завоювання змінилось і можна говорити про безроздільне панування половців з початку XII до XIII ст.⁴

Подібні висновки були в останні десятиріччя підтвержені і археологічними дослідженнями. Їх наслідком є створення універсальної типологічної періодизації, основаної на вивченні комплексів поховань⁵, за допомогою якої можна диференційовано вивчати різноманітні кочівницькі старожитності на нових матеріалах і територіях.

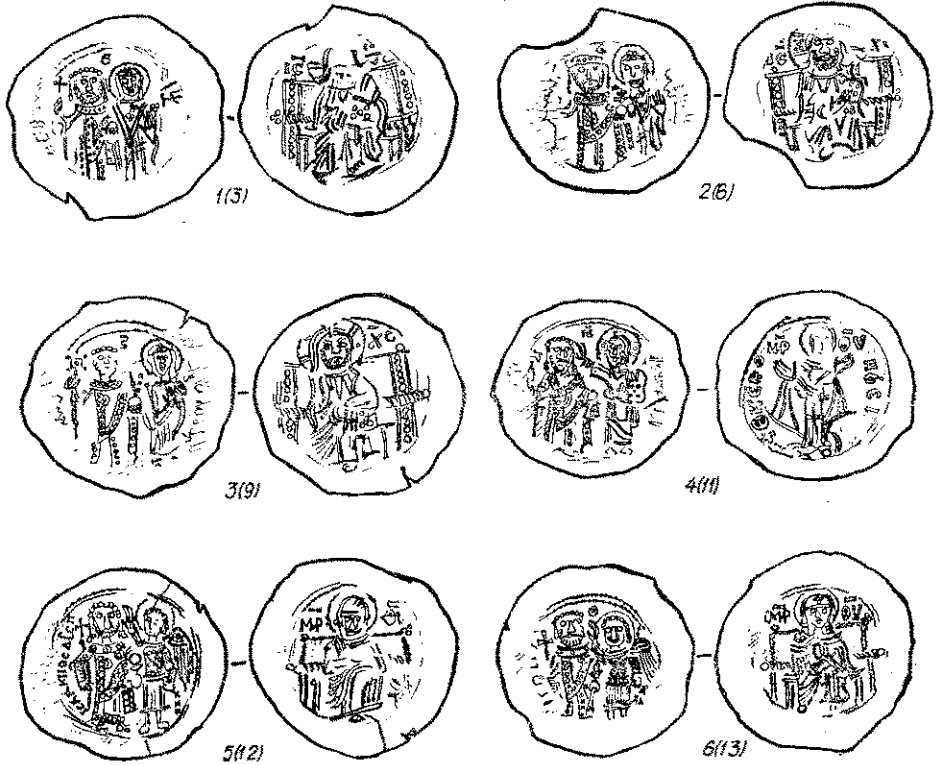
Археологічні роботи, які проводились останнім часом досить інтенсивно на території степової частини Дністро-Дунайського межиріччя, дали багатий матеріал, який стосується, між іншим, нашої проблематики⁶. На жаль, автори розкопок, не будучи у більшості випадків фахівцями з історії пізніх кочовників, кваліфікують їх поховання як «татарські», «кочівницькі», «середньовічні».

Безумовно, такий анахронізм можна зрозуміти і легко з'ясувати. Кочівницькі поховання головним чином безінвентарні. Типологічну ж їх періодизацію було створено лише в останні роки. Крім того, вона далеко не в усіх випадках дає можливість ідентифікувати безінвентарні поховання з чітко визначеними племенами на підставі орієнтації кістяків і форм поховальних ям.

Саме тому для нашого регіону особливий інтерес становлять знахідки таких поховальних комплексів, які, з одного боку, можна з достатньою чіткістю інтерпретувати типологічно, а з другого — точно датувати знахідками монет.

Вказаним умовам особливо відповідає кочівницьке поховання, відкрите в 1970 р. в одному з курганів, розкопаних Дністро-Дунайською експедицією ІА АН УРСР і ОАМ АН УРСР в Ізмаїльському р-ні Одеської обл. поблизу с. Суворове⁷.

Це сильно зруйноване впускне поховання (поховання № 1) знаходилось у центральній частині кургана № 2 на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Похований, оскільки можна судити з решток кістяка,

Монети з поховання з с. Суворове.

лежав на спині, головою на захід, у витягнутому положенні. При ньому знаходився короткий (до 1 м) простий меч (поганої збереженості, тому неможливо його точно визначити), дві кістяні пластини без орнаменту і ліворуч в анатомічному порядку кістки ніг коня (слідів черепа не виявлено). В тазових кістках трапилось зосередження скіфатних візантійських монет (13 екз.), схованих, на нашу думку, у гаманці чи торбинці на поясі⁸.

Розглянуте поховання належить, за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, до II типу відділу Б (Б-II) і відноситься до XII ст. — до другого періоду розробленої означеним автором періодизації⁹. Склад монетної знахідки повністю підтверджує таке датування. Монети належать емісіям трьох візантійських імператорів, а саме: десять білонових (фактично мідних)¹⁰ монет Мануїла I Комніна (1143—1180 рр.) IV типу, за В. Росом (імператор, вінчаний Богоматір'ю; Христос на троні)¹¹; одна така ж монета Андроніка Комніна (1183—1185 рр.) II типу, за В. Росом (імператор, вінчаний Христосом; Богоматір-оранта)¹²; дві такі ж монети Ісака Ангела (1185—1195 рр.) II типу, за В. Росом (імператор, вінчаний архангелом Михаїлом; Богоматір на троні) (див. рис.)¹³.

Таким чином, у даному скарбі ми бачимо кількісне переважання

монет Мануїла Комніна, наявність монети Андроніка Комніна і лише двох монет Ісака Ангела. Це дозволяє віднести час захоронення кладу до перших років правління останнього, тобто приблизно до 1185—1190 рр.

Візантійські монети XII ст. на території Буджакського степу трапляються досить рідко. До порівняно недавнього часу їх не було зареєстровано зовсім¹⁴. За останнє десятиріччя в науковий обіг введено кілька монет пізніх Комнінів¹⁵. Але в жодному з зареєстрованих випадків кількість монет у одному комплексі XII ст. не перевищує двох екземплярів. Тому описана знахідка заслуговує спеціального вивчення.

Крім того, згідно з висновком Г. О. Федорова-Давидова, поховальний обряд Б-II дозволяє пов'язувати поховання, що до нього відносяться, з печенізько-торським населенням степу, значна частина якого після нападу половців наприкінці XI—початку XII ст. зосередилась далеко від Дністро-Дунайського межиріччя, а саме у Пороссі. Тієї ж думки додержується і С. А. Плетньова¹⁶. У середині XII ст. торська племінна спілка оформила свої васальні відносини з київським князем. Ця спілка, відома в російських літописах під назвою «чорних клобуків», служила для Києва не тільки прикриттям проти половецьких набігів, але і зброєю в боротьбі із зростаючою роздрібленістю країни¹⁷. Що стосується Нижнього Подунав'я, то ніякі дані про перебування тут печенігів наприкінці XII ст. досі не були зареєстровані¹⁸. У такому випадку розглянуте поховання може служити вказівкою на відхід частини печенізько-торських кочовиків до кордону з Візантією і навіть на дружні відносини з імперією.

Проблеми, що виникають з даного повідомлення, уявляються досить різноманітними. Треба гадати, що дальше вивчення поховальних комплексів середньовічних степових кочовиків у Дністро-Дунайському межиріччі внесе значні зміни у наше розуміння історії цього краю у передмонгольський період.

Опис монет з поховання поблизу с. Суворове

Но- мер	Вага, г	Діаметр, мм	Легенда	Слівідно- шення вісей	Інвен- тарний номер у фон- дах ОАМ	Примітки
1	2,23	26—27	МАНУИЛ КОМНИН (стерта)	↑ ↓	53377	Двійний удар по реверсу. На відміну від визначення В. Роса, в усіх випадках цього типу над головами у центрі θ, у полі праворуч — М—Р
2	2,13	26—27	MANJ	Те саме	533378	
3	2,13	26—29	MANV	„	53379	
4	2,08	25—28	стерта	„	53380	Складається з двох фрагментів, вищерблених у середині
5	2,05	24—26	МАНΟΥ ИЛ	„	53381	
6	2,04	25—26	ANJ	„	53382	
7	2,04	25—27	Нерозбірливо	„	53383	
8	1,93	22—24	ДЕСПОТН	„	53384	Двійний удар по аверсу
9	1,82	25—26	МОЛ ЕСПОТН	„	53385	Злегка відламаний край
10	1,76	22—27	ЧАНОЛ АНДРОНИК КОМНИН	↑ ↘	53386 53387	Відламаний край
11	4,61	28—30	[ДЕСПОТН]	↑ ↘		Напис на аверсі нечіткий, на реверсі відповідає В. Росу
12	4,05	28—30	ІСА К АНГЕЛ ІСААΚΙΟΥΣΔΕΣΠ	↑ ↓	53388	За написом відповідає № 15 у В. Роса
13	3,61	28—29	ІСАΑ ο	Те саме	53389	Ближче за все до № 12 у В. Роса

**Византийские монеты
в кочевническом погребении XII в.
в Днестро-Дунайском междуречье**

Резюме

История средневековых кочевников в Северном Причерноморье исследовалась до недавнего времени лишь на основании письменных источников. Привлечение археологических данных к решению этой проблемы представлялось затруднительным ввиду малочисленности археологического материала и недостаточной его изученности.

В работе вновь ставится вопрос об этническом составе кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в XII в. Автор, интерпретируя одно из кочевнических погребений как печенежско-торкское, датирует его на основании монетной находки концом XII в. Это позволяет говорить об отступлении части печенежских племен под давлением половцев не только к границам Киевской Руси, но и к границам Византийской империи. Археологические данные, таким образом, позволяют пересмотреть традиционные представления о топографии размещения кочевых племен в домонгольский период.

¹ *Шмаглий Н. М., Черняков И. Т.* Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. — МАСП, Одесса, 1970, вып. 6, ч. 1.

² *Зяблин Л. П.* О «татарских» курганах. — СА, 1955, № 22, с. 83—86. Автор ставит питання про необхідність диференційованого підходу до вивчення кочівницьких поховальних комплексів, виділяючи при цьому лише комплекси золотоординського періоду, що його цікавлять.

³ З літератури про печенігів та половців див.: *Голубовский П.* Печенеги, торки и половцы до нашего татара. — Киев, 1884; *Аристов Н.* О земле половецкой. — Киев, 1887; *Василевский В. Г.* Византия и печенеги. Спб., 1908, т. 1, та ін. З праць сучасних дослідників див.: *Кудряшов К. В.* Половецкая степь. — М., 1948; *Мец Н. Д.* К вопросу о торках. — КСИИМК, 1948, вып. 22; *Зяблин Л. П.* Археологические памятники кочевников X—XIV вв. Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1952; *Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях. — МИА, 1958, № 62; *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов. — М., 1966.

⁴ *Кудряшов К. В.* Указ. соч., с. 123—138. Топографічні відомості автора засновані, переважно, на літописних джерелах. Їх можна істотно доповнити археологічними даними (*Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы..., с. 147).

⁵ *Федоров-Давыдов Г. А.* О датировке типов вещей по погребальным комплексам. — СА, 1965, № 3, с. 50—65.

⁶ Окрім надзвичайно рідких публікацій, що безпосередньо відносяться до кочовиків цієї території (наприклад, *Станко В. Н.* Детское захоронение кочевника. — ЗОАО, 1960, т. 1 (34), с. 281—287), можна бачити багато кочівницьких поховань, що не оброблені досі у науковому відношенні. Див.: *Шмаглий Н. М., Черняков И. Т.* Указ. соч., с. 90; *Субботин Л. В., Загинало А. Г., Шмаглий Н. М.* Курганы у с. Огородное. — МАСП, 1970, вып. 6, ч. 1, с. 130—155; *Алексеева И. Л.* Раскопки Беляевского кургана. — МАСП, 1971, вып. 7, с. 32—41, та ін.

⁷ *Шмаглий Н. М., Черняков И. Т., Алексеева И. Л.* Курганы Нижнего Подунавья. — АО 1970 г. М., 1971, с. 233—234.

⁸ *Шмаглий Н. М.* Отчет о раскопках Днестро-Дунайской экспедиции ИА АН УССР и ОАМ АН УССР в 1970 г. — Фонды ОАМ.

⁹ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы..., с. 142—145.

¹⁰ За поглядом А. А. Нудельмана (*Нудельман А. А.* Монеты из раскопок и сборов 1971—1972 гг. — В кн.: Археологические исследования в Молдавии (1973). Кишинев, 1974, с. 195), переважна більшість знахідок візантійських монет на території Молдавії та Бессарабії — білонові або мідні монети.

¹¹ *Wroth W.* Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London, 1908, vol. 2, p. 570, n. 21—24, pl. 69, 6.

¹² *Ibid.*, p. 584, n. 3, 4, pl. 71, 5.

¹³ *Ibid.*, p. 590, n. 12—15, pl. 72, 2.

¹⁴ *Кропоткин В. В.* Клады византийских монет на территории СССР. — САИ, 1962, вып. Е 4-4, карта 9.

¹⁵ *Карышковский П. О.* Находки позднеермских и византийских монет в Одесской области. — МАСП, 1970, вып. 7, с. 80—81; *Карышковский П. О.* Находки античных и византийских монет в Одесской области. — В кн.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев; Одесса, 1976, с. 172—177. Переважання монет Олексія I Комніна, Іоана I Комніна і Мануїла I Комніна служать підтвердженням активної зовнішньої північної політики Візантійської імперії за часів цих імператорів (*Успенский Ф. И.* История Византийской империи. — М.; Л., 1948, т. 3, отдел IV), що викликало інтенсифікацію обігу візантійських монет у Північно-Західному Причорномор'ї. Послаблення цього обігу, починаючи з Андроніка Комніна, співпадає з часом занепаду впливу Візантії на цю територію

(див.: *Hecht W.* Die bizantinische Außenpolitik zur Zeit der letzten Komnenen kaiser. — Neuschadt, Aishe, 1967).

¹⁶ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы..., с. 144; *Плетнева С. А.* Указ. соч., с. 218.

¹⁷ *Греков Б. Д.* Киевская Русь. — М., 1949, с. 344; *Плетнева С. А.* Древности Черных Клобуков. — САИ, 1973, вып. Е, В-19, с. 24—28.

¹⁸ *Василевский В. Г.* Указ. соч., с. 104—108; *Diaconi P.* Les Petchènégues au Bas—Danube. — In.: *Bibliotheca historica Romaniae*, 1970.

О. В. ПАРХОМЕНКО

Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст.

Наприкінці I тис. н. е. басейн верхньої течії Сіверського Дінця населяли різні племена, які залишили пам'ятки, відомі в археології під назвою салтівських. Дослідження старожитностей VIII—IX ст. на Дінці дають змогу розширити і доповнити відомості про культуру, побут, звичаї населення цього району.

Великий інтерес для додаткової характеристики верхньодонського варіанту салтівської культури становлять матеріали Нетайлівського ґрунтового могильника, дослідженого Д. Т. Березовцем в 1959—1961 рр.

Могильник розташований на лівому березі Сіверського Дінця на рівній площадці борової тераси поблизу с. Нетайлівка Харківської обл. В північно-західній частині могильника на площі 4440 м² в дев'яти контрольних траншеях і двох розкопах дослідили 124 поховання¹.

Деякі дані про поховальний обряд та матеріали Нетайлівського могильника частково опубліковані Д. Т. Березовцем². За його розрахунками, могильник займає площу близько 14 га, де могло знаходитися до 5000 поховань³. Крім того, В. Д. Гопак та О. В. Сухобоков коротко охарактеризували могильник та проаналізували металеві предмети, виявлені при його розкопках⁴.

До досліджуваного нами періоду відносяться 122 поховання, лише поховання № 26 і 100 відносяться до епохи бронзи. (Детальну характеристику поховального обряду Нетайлівського могильника див.: *Древности Среднего Поднепровья*. Киев, 1981, с. 80—96.)

При порівнянні поховального обряду Нетайлівського могильника з ямними могильниками Подоння, Волинської та Дунайської Болгарій виявлено, що Нетайлівський могильник має багато спільних рис з ямними могильниками болгар і тому етнічна належність населення, яке залишило Нетайлівський могильник, може бути визначена як болгарська. Розглянемо детально поховальний інвентар, виявлений при дослідженні могильника.

Речовий матеріал досить різноманітний, але нечисленний. Інвентар виявлено в 63 могилах, де знайдено 592 предмети, більшу частину яких становлять намистини (340 екз.), інші речі — кераміка, зброя, знаряддя праці, предмети побуту, зброї, туалету, прикраси.

Кераміку Нетайлівського могильника представлено глечиками (12 цілих і реставрованих екз.), горщиками (6 екз.), невеликими лискованими посудинами (2 екз.), а у восьми похованнях виявлено лише фрагменти посуду (див. табл.).

Глечики поділяються на три типи, серед яких тип I — найчисленніший (11 екз.). Це класичні салтівські глечики з кулеподібним тулубом і носиком-зливом. Висота їх від 16 до 26 см, найбільший діаметр від 17 до 26 см⁵. Вони виготовлялись з добре відмуленої глини з домішкою піску або дуже дрібного шамоту на ручному гончарному крузі. Денця посудин плоскі, іноді з слідами підсипки піску під дно. Поверхня посудин покрита лощінням і залежно від випалу має чорний або сірий колір. Тулуб більшості посудин поділено одним або кількома заглибленими жолобками на два-три яруси і орнаментовано вертикальними